

УДК 002.2-029:94]:316.4

Оксана Сенченко,
головний спеціаліст
Національної історичної бібліотеки України

Актуальні аспекти книги як атрибута "м'якої сили" у глобальному історичному процесі

У статті розглянуто окремі аспекти історичної книги як атрибута "м'якої сили" у глобальному історичному процесі. Проведено аналіз глобалізації, монополізації й демографічної кризи на різних етапах розвитку людства, наголошено на особливому місці книги у розумінні цих проблем. Продемонстровано, що свідоме замовчування історичних книг, в яких описано катастрофічні наслідки глобалізації, призводить до циклічного повторення криз і депопуляції населення.

Ключові слова: історична книга, "м'яка сила", "кольорові революції", інформаційно-мережеві війни.

1. Стратегія "м'якої сили" в інформаційно-мережевих війнах

Пропонована стаття належить до жанру історичного дослідження, покликаною знайти відповіді на актуальні проблеми сучасності. Основним методом дослідження є аналіз значного за обсягом фактичного матеріалу в глобальному історичному процесі зі сфери загальної, економічної й демографічної історії. І хоча майже всі наведені факти відомі науці, на їх основі зроблено чимало висновків (нині майже забутих), проте узагальнення цих фактів і висновків досі не проводилося.

Нині стратегію "м'якої сили", багаторазово підсилену найновішими інформаційними й когнітивними технологіями, ефективно використовують для розв'язання широкого кола завдань — від тотального впливу на світову суспільну думку до підготовки території для "кольорових революцій" і прямого військового втручання.

У чому полягає головний сенс застосування "м'якої сили"? У формуванні позитивного іміджу певної країни чи влади. Використання "м'якої сили", приміром, транснаціональною корпорацією (ТНК) чи окремою країною дає змогу позиціонувати себе з найліпшого боку, формувати позитивний імідж. По суті, це маніпуляція свідомістю населення країни — жертви агресії за допомогою технологій інформаційно-мережевої війни із застосуванням стратегії "м'якої сили".

Китайський філософ і стратег Сунь-Цзи свого часу зауважував: "...той, хто досяг успіхів у військовій справі, підкоряє чужі армії, не вступаючи в битву, захоплює чужі міста, не беручи їх в облогу, і руйнує чужі держави без тривалого бою...".

На думку редактора-видавця німецької газети DieZeit Й. Йоффе, "м'яка сила" для США "навіть більш значуща, ніж її економічна і військова могутність. Американська культура, чи то низького, чи

високого рівня, поширюється скрізь з інтенсивністю, яка спостерігалася лише в часи Римської імперії, але з новою характерною особливістю. Вплив Риму чи Радянського Союзу у сфері культури нібито залишався на рівні їх воєнних кордонів, американська ж "м'яка сила" править імперією, де ніколи не заходить сонце".

Особливо небезпечним є застосування у ролі "м'якої сили" історичних книг, коли історія перетворюється на певний проект, до реалізації якого залучено технології соціально-комунікаційного інжинірингу. Адже книзі, особливо якісно виданій і добре розрекламованій, читачі, безумовно, довіряють.

Серед найважливіших напрямів використання книг як зброї є їх застосування для реалізації різноманітних стратегій: глобалізації, ринкової економіки, депопуляції, нових ідеологій. До того ж видання, що характеризують певну стратегію у глобальному історичному процесі, рекламують, а книги, які не задовольняють ініціаторів її впровадження, вилучають із книгосховищ, замовчують, критикують, передають у спецфонди.

Розглянемо для прикладу стратегію глобалізації, яку впродовж останніх років активно рекламували завдяки поширенню мережі Інтернет.

2. Концепція глобалізації та її стратегії

Глобалізація як практична стратегія, котру впроваджували після закінчення "холодної війни", була спрямована на те, щоб забезпечити американське панування у світі, проте перевірку на міцність не витримала. Планувалося за відносно короткий час сформувати у країнах Сходу ліберальні політичні режими, орієнтовані на США, а також економіку, відкрити зовнішнім інвестиціям і впливам, в якій пріоритет належав би приватному бізнесу й підприємництву, а не державі.

Унаслідок процесу глобалізації мав бути створений однорідний політичний, економічний і духовно-

культурний простір — світ, організований за американськими зразками, в якому США надовго б залишалися визнаним лідером.

Найсвітліші уми американської і західної політології розробляли різноманітні варіанти концепції глобалізації, демонструючи її переваги більшості країн світу, запевняли про неминучість витіснення традиційних для країн Сходу порядків новими. Багато хто з них наголошував на природності процесу глобалізації, ніби не помічаючи, що весь він конструюється з одного центру.

Суб'єктами та об'єктами глобалізму є США і контрольовані ними міжнародні інститути — Міжнародний валютний фонд (МВФ), Всесвітній банк (ВБ) і Світова організація торгівлі (СОТ). Під їхнім впливом глобалізація у світі стала розвиватися у контексті вимог так званого Вашингтонського консенсусу, тобто як політика дерегулювання національних економік, широкої лібералізації й приватизації. У цій схемі панування США здійснювалося опосередковано — через контроль фінансових та основних матеріальних ресурсів, а головне — через контроль "правил гри" нового глобалізованого світу.

Вивчаючи проблему глобалізації, автор використав велику кількість книг і праць українських та іноземних авторів з історії, археології, економічної та демографічної історії, неповний список яких розміщено в бібліографії наприкінці статті. Викладені історичні факти наведено з цих джерел і супроводжено посиланнями, тому, попри парадоксальність і неймовірність окремих подій чи явищ, немає жодного сумніву в їх вірогідності.

Зауважимо, що до стратегії глобалізації вдавалися не лише в нашу епоху — її використовували й за часів античності, й в інші історичні періоди; це явище становить таку саму загадку, як і питання про причини загибелі давніх цивілізацій. Зрозуміти її можна, лише вивчаючи історію.

Отже, дослідження глобалізації з позицій використання книги як "м'якої сили" в інформаційно-мережових війнах допомогло відповісти на низку запитань, зокрема чому у глобальному історичному процесі її замовчують, що це за явище, до яких наслідків призводило в минулому, що від нього чекати в майбутньому, і чи не спіткає сучасну європейську цивілізацію така сама доля, якої свого часу зазнала Римська імперія?

3. Глобалізація і соціальні конфлікти

Як свідчить історія, що всі або більшість значних соціальних конфліктів, котрі відбувалися в історії, розвивалися на тлі глобалізації. Це не означає, що вона була їх єдиною причиною, проте посилювала суперечки, надаючи їм особливої гостроти й масштабності. Наприклад, процеси глобалізації, тобто формування спільного ринку, в Європі прискорилися у другій половині XVI — упродовж XVII ст., про що можна безпомилково судити за стрімким зближенням рівнів внутрішніх цін у тогочасних європейських країнах.

Упродовж того періоду Європа здригалася від страшних соціальних вибухів. Тридцятилітня війна

першої половини XVII ст. була передусім громадянською, адже в ній брали участь маси населення: німці-католики вбивали, палили і виганяли німців-протестантів. Подібні процеси відбувалися майже у всій Європі. У Франції, починаючи від першої масштабної розправи (Вассі, 1562), католики також повсюдно переслідували і вбивали протестантів, найвідоміша подія тих часів — Варфоломійська ніч (1572), що передувала кільком десятиліттям безперервних громадянських війн у Франції.

В Англії впродовж другої половини XVI — першої половини XVII ст. посилювалася соціальна нестабільність, частішали селянські повстання, і кульмінацією стала громадянська війна 1640-х років, під час якої було повалено й страчено англійського короля.

Від середини XVII — початку XVIII ст., коли Німеччина й Англія відгородилися від європейського спільного ринку високими митними бар'єрами, в цих країнах два століття панував соціальний лад і спокій, котрі не похитнули навіть наполеонівські війни. А ось у Франції, яка, на кшталт Німеччини й Англії, не захистила від зовнішньої конкуренції власне сільське господарство, продовжували відбуватися соціальні катаклізми. Передусім це виявлялося у безперервній черзі повстань селянства і міської бідноти.

Французька революція 1789 року також була лише кульмінацією ескалації соціальної напруги. Звичайно, її зумовила низка інших причин, проте значну роль у детонації соціального вибуху зіграло, на думку істориків [13, р. 521], ухвалення угоди про свободу торгівлі з Англією 1786 року. Цей документ позбавив захисту від зовнішньої конкуренції останні галузі, які ще мали такий привілей. Внаслідок цього у перші рік-два після ухвалення угоди Франція була наповнена англійськими товарами, приблизно 500 000 її підданих втратили роботу, збанкрутіло 10 000 підприємств [14, р. 91—92]. Отже, потерпілі від англо-французької вільної торгівлі робітники, ремісники й дрібні підприємці зіграли вирішальну роль у наступних подіях 1789—1893 років, що супроводжувалися масовим кровопролиттям і вигнанням з країни французької аристократії. Одним із перших кроків революційного уряду, що прийшов до влади, було скасування зазначеної угоди і введення у Франції жорсткого протекціонізму [14, р. 98].

Такі приклади характерні й для інших історичних періодів. Останні півтора століття пройшли переважно під прапором глобалізації, за винятком короткого періоду в середині XX ст., коли глобалізаційні процеси було згорнуто, а провідні країни світу обрали політику жорсткого протекціонізму. Саме той час, два десятиліття після Другої світової війни, коли не було глобалізації, став не лише єдиним періодом зростання народжуваності, а і єдиним періодом соціального піднесення в країнах ринкової економіки.

Соціологи зазначали про зникнення пролетаріату, що перетворився на заможний середній клас. Економісти висунули теорію постіндустріального суспільства і теорію конвергенції, в яких стверджувалося: ось, нарешті, світ знайшов ідеальну модель розвитку,

капіталізм рухається у бік соціалізму, а країни з плановою економікою подалу вводять елементи ринку і незабаром скрізь буде побудовано ідеальне (напівкапіталістичне, напівсоціалістичне) суспільство.

А сьогодні, в умовах тотальної глобалізації, соціологи зауважують про те, що пролетаріат як масовий клас або прошарок суспільства (який зник у 1950-ті роки) знову з'явився в найуспішніших країнах світу. Про це свідчать, наприклад, масові соціальні протести у Франції та США, в яких беруть участь переважно іммігранти першого або другого покоління з країн Азії, Африки й Латинської Америки. Знову поширився тероризм, з яким світ уже стикався у попередній період глобалізації (1840—1930-ті роки). Можливо, склалося враження, що тоді це було суто російське явище (вбивство Олександра II, Столипіна, інших впливових російських чиновників і політичних діячів). Проте це не так, приміром згадаємо про постріл у Сараєво (вбивство австрійського ерцгерцога Фердинанда сербським націоналістом), з якого розпочалася Перша світова війна. А в Німеччині впродовж 1920-х років діяли щонайменше два терористичні утворення, члени яких організовували вибухи і вбивства представників влади [15, р. 260].

Отже, сьогодні у багатьох країнах знову набирають силу крайній націоналізм і фашизм, котрі стали кульмінацією попереднього періоду глобалізації. В 1930-ті роки ці доктрини становили офіційну ідеологію відразу двох провідних держав світу (Німеччини й Італії), а в багатьох країнах світу тоді панували напівфашистські чи тоталітарні режими.

На жаль, значну кількість надрукованих книг, що характеризували глобалізацію як деструктивне явище для технологічно відсталих країн, було вилучено з бібліотек і знищено. А у виданнях останніх років глобалізацію представлено як позитивне явище, особливо в контексті створення мережі Інтернет, зумовленого інформаційною ерою.

Наведені історичні приклади свідчать, що глобалізація й вільна торгівля призводять до посилення соціальної напруженості й загострення соціальних конфліктів. Якщо це так, зважаючи на висновок, що загальне зниження народжуваності — соціальне явище, то цілком природно, що глобалізація, окрім зростання соціальної напруженості, спричиняє й зниження народжуваності. Проте знайдуться скептики, які зауважать, що в наведених вище прикладах збіг періодів глобалізації з періодами зростання соціальної напруженості та соціальних конфліктів не більш як випадковий. Тому розглянемо інші наслідки глобалізації — не в соціальній сфері, а в царині економіки, яка мало залежить від ідей чи дій окремих осіб, а регулюється об'єктивними економічними законами.

4. Наслідки глобалізації в економічній сфері

Глобалізація зазвичай призводить до масових міграцій, зумовлених невблаганною економічною логікою — логікою конкуренції та прагненням людей до поліпшення умов життя. Якщо не зважати на окремі приклади насильницького вигнання за політичними чи соціальними мотивами, то в історії масові міграції

відбувалися переважно в епоху глобалізації, коли люди прямували з місць, що не мали конкурентних переваг, до місць, в яких вони були.

У давнину і середні віки глобалізація зазвичай викликала масову міграцію з півночі на південь, що цілком зрозуміло: на півдні (у північній півкулі) сільське господарство зазвичай продуктивніше через кращі природні умови, ніж на півночі. Зокрема, в епоху античності кілька мільйонів римлян емігрувало з Італії в Північну Африку через значно кращі умови для землеробства. У Китаї від 2 р. н. е. до 140 р. н. е., відповідно до даних офіційних переписів, населення північних районів країни скоротилося на 17,5 млн осіб, а населення центральних районів у басейні річки Янцзи зросло на 9 млн, що свідчить про масове, мало не тотальне переселення народу з півночі на південь в епоху китайської глобалізації [16, с. 402].

За часів скандинавсько-русько-візантійської глобалізації всі країни були наповнені скандинавами (вікінгами). На Францію й інші країни Західної Європи вони обрушилися цілком несподівано в IX ст. як розбійники. До того ж розбоєм займалися організовано, у складі армій по кілька тисяч чоловік на чолі з князями, розраховуючи отримати прибуток у дзвінкій монеті. Як зауважує Л. Гумільов, наводячи конкретні приклади, за цими арміями, що пересувалися річками на легкій турі, часто слідували кораблі єврейських купців, які скуповували у вікінгів награвоване, зокрема й захоплених полонених як рабів [17, с. 179—180].

У той самий час, у IX ст., скандинави почали підкорювати й Київську Русь. Проте на її теренах вони не грабували, а торгували, оскільки це було вигідніше, та й численні місцеві армії могли легко впоратися з невеликими загонами вікінгів. Згодом сталося масове переселення скандинавів у руські землі. Чому це явище — нашествя скандинавів на Європу — виникло саме у IX ст.? Досі немає жодного вірогідного пояснення, так само як і щодо масової еміграції римлян за часів античності та китайців з північних районів Китаю у I ст. н. е.

Чому інтенсифікація зовнішньої торгівлі, тобто глобалізація, торкнулася саме скандинавів? Цілком зрозуміло чому — землі та клімат Скандинавії були гіршими для землеробства порівняно із сусідами, чи то Англія, Франція, Русь, чи, тим більше, Середземномор'я. Тому Скандинавія в IX ст. опинилася майже в такій самій ситуації, як Рим у III—II ст. до н. е. щодо Карфагена. До розбою й торгівлі вікінгів спонукав розвиток й монетизація економіки: скандинавські князі та й просто заповзятливі люди хотіли мати гроші, як і їхні сусіди, проте Скандинавії майже нічого було запропонувати на експорт. Зерно в Київській Русі коштувало дешевше, а хутра чи деревини, на які була багата Скандинавія, вистачало й своїх. До того ж ввезення дешевого зерна з Київської Русі знецінювало власні продукти, до виробництва яких скандинави докладали набагато більших зусиль. Це, мабуть, призводило до усвідомлення свого неповноцінного економічного стану відносно сусідів і до спроб його змінити. До речі, основна маса скандинавів згодом вже не займалися ані розбоєм, ані торгівлею, а

зазвичай оселялися на нових місцях, сприятливіших для життя й ведення сільського господарства, ніж малородючі землі Скандинавії. Так виникли великі поселення вікінгів у IX—X ст. у Нормандії, Англії та навіть на Сицилії.

Іншим напрямком міграції в епоху глобалізації з давніх часів було переміщення з менш населених у більш населені місця. Таке явище було прямо протилежним тому, що зазвичай відбувалося за відсутності глобалізаційних процесів. Пояснимо це з економічного погляду: в густонаселених місцях людині потрібно витрачати менше зусиль на виживання: підтримувати інфраструктуру, дбати про спорудження житла, безпеку від зовнішніх ворогів і дикої природи. До того ж набагато простіше й ефективніше займатися будь-якою справою, адже покупці чи клієнти поруч і до них зручніше діставатися на відміну від малонаселеної місцевості.

Ще одним наслідком чи закономірністю глобалізації є посилення економічної нестабільності й нерівномірності розвитку, зумовлене, власне, масовими міграціями, а також тим фактом, що зростання конкуренції й наплив нових або дешевших товарів примушують населення переглядати як власні споживчі звички, так і участь у виробництві. Внаслідок цього значні маси людей у ході міграцій або зміни способу життя докорінно змінюють власну участь у міжнародному розподілі праці: у тих галузях, де вони раніше були суто споживачами, стають виробниками і навпаки. Така тенденція призводить до потужних зрушень у попиті та пропозиції на багато товарів, а також до постійних і немотивованих змін цін.

Французький економічний історик Е. Лябрус описав процеси, що відбувалися у XVII—XVIII ст. у французькому виноробстві. У цій галузі, що була відкритою для глобальної конкуренції, тоді працювала значна частина населення Франції. Впродовж століття чергувалися довгі фази піднесення й спаду, які часом тривали кілька десятиліть. У періоди стагнації прибуток винарів скорочувався приблизно у два рази порівняно з нормальним рівнем, і міг залишатися доволі низьким упродовж життя цілого покоління. Такий стан призводив до деградації галузі, масових особистих трагедій і зростання соціальної напруженості. А згодом наступав несподіваний і нез'ясовний з погляду здорового глузду зліт цін на вино і, відповідно, прибутків винарів, після чого бурхливий розквіт виноробства також міг тривати одне чи два десятиліття, перш ніж знову розпочиналася фаза стагнації [18, р. 153, 618—619].

Іншим прикладом може служити зернове господарство. З кінця XVII ст., коли Англія проводила політику протекціонізму щодо свого сільського господарства, в країні зникли різкі коливання цін на зерно, а отже й голодомори, тоді як у Франції й Іспанії, що обрали інший курс, негаразди тривали протягом усього XVIII століття [19, р. 340—341; 20, р. 383, 388—389]. До того ж для цих держав були характерними стагнація і занепад зернових господарств, тоді як в Англії ця галузь бурхливо розвивалася і країна перетворилася на великого експортера зерна.

І, нарешті, економічна нестабільність і нерівномірність розвитку в епоху глобалізації торкається не лише окремих галузей економіки і провінцій, а й економічного розвитку країн загалом. Бурхливий розквіт Голландії в XVI—XVII ст. змінили не менш різкий спад і деградація. На початку XIX ст. посол Пруссії в Голландії зауважував, що половина населення Амстердама перебуває за межею бідності, живучи у злиднях [21, р. 268].

До цього, у XVII ст., така сама доля спіткала величні міста північної Італії: Венецію, Флоренцію, Геную. Небувале піднесення англійської економіки в XIX ст. змінили економічна стагнація та втрата панівної ролі у світовій економіці — це відбулося впродовж кількох десятиліть після переходу в середині XIX ст. від політики протекціонізму до політики вільної торгівлі.

Щодо регіональної моделі розвитку як альтернативи глобалізації, то історичні приклади свідчать про стабільність економіки країн, котрі розвивалися за такою моделлю, відособлено від зовнішнього ринку. Цей розвиток зазвичай не буває надто швидким: навіть США було потрібно століття (1860—1960-ті роки) жорсткого протекціонізму, щоб вивести країну в безперечні лідери світової економіки. Англії для цього знадобилося півтора століття протекціонізму (кінець XVII — середина XIX ст.), а Німеччині, де завдання було набагато складнішим, зважаючи на політичну роздробленість і брак єдиного місткого внутрішнього ринку, — два з половиною століття протекціонізму (середина XVII — початок XX ст.). Проте надалі ці держави розвивалися стабільно, без суттєвих спадів і криз, випереджаючи країни, що надали перевагу глобальній ринковій економіці.

5. Глобалізація та робоча сила

Ще одна особливість глобалізації в економічній сфері полягає в тому, що зростає потреба в мобільній, а також недієздатній робочій силі (стосовно якої у працедавця немає жодних зобов'язань). Ці процеси зумовлені посиленням конкуренції й нестабільності: підприємці вимушені шукати способи, щоб зменшити ризики, пов'язані зі стрімкими змінами економічної ситуації. При цьому зрозуміло, що менше "зайвих" інвестицій і зобов'язань, то бізнес стійкіший до різких змін кон'юнктури. Наприклад, якщо брати на роботу лише нелегальних іммігрантів, то не потрібно споруджувати виробничі приміщення, котре відповідає сучасним вимогам, забезпечувати робітників житлом: достатньо орендувати будь-який сирий підвал для роботи та бараки чи вагончики для проживання іммігрантів. У разі кризи, обвалу ринку або раптового напливу конкурентоспроможної імпортової продукції такий бізнес можна негайно згорнути, не зазнавши ані копійки збитків: оренду розірвати, а робітників-іммігрантів вигнати на вулицю.

Отже, як зазначалося, за глобалізації стрімко зростає попит на мобільну робочу силу і робочу силу з обмеженою дієздатністю, навіть якщо йдеться про незаконні форми її залучення, як-от нелегальна імміграція та сексуальне рабство. Відповідно, завдання ре-

гулювання та обмеження зловживань у цій сфері з боку держави і суспільства в умовах глобалізації ускладнюється або стає нездійсненним. Фактично йдеться про масову експлуатацію, де експлуатованими є група соціально незахищених людей з обмеженою дієздатністю (раби, кустарі, діти, нелегальні іммігранти).

Наведені економічні наслідки глобалізації свідчать про те, що вона призводить до посилення майнової нерівності між різними верствами населення. Як відомо, слово "пролетаріат" виникло в античності: пролетарі, переважно наймані робітники чи безробітні, а також раби, становили основну масу мільйонного населення Рима й інших великих міст. У так званих повстаннях рабів, про які неодноразово зауважували історики [22, р. 226], брали участь не лише раби: значну частину бунтівників становили вільні пролетарі. І надалі ця категорія, тобто найбідніші, експлуатовані верстви населення, щоразу формувалася в умовах глобалізації.

Сьогодні таким пролетаріатом є іммігранти в Європі й Америці, про що зазначають сучасні автори. Проте пролетаріат не завжди існує як клас або велика група людей: коли глобалізаційні процеси припиняються, пролетаріат зникає, як це було в 1950-ті роки в Західній Європі та США. Отже, теорія К. Маркса про те, що пролетаріат виник як особливий клас у XIX ст. зі вступом капіталізму в промислову стадію і що існуватиме, поки існує капіталізм, не лише від початку суперечила історичним фактам, а й була спростована подальшим ходом історії вже впродовж століття після поширення доктрини. Отже, пролетаріат — продукт не капіталізму як такого, а глобалізації, що в усі історичні періоди був і є її незмінним супутником.

Відомо, що і на першому, і на другому етапі західноєвропейської глобалізації в II тисячолітті прибутки основної маси населення Англії стрімко скорочувалися. Зокрема, від 1208 до 1225 року заробітна платня в Англії знизилася на 25% і ще на 25% — упродовж 1225—1348 років [23, р. 48, 74]. Наприкінці XV ст. (завершення першого етапу глобалізації) вона відновилася приблизно на колишньому рівні, але згодом почала знижуватися: від 1501 до 1601 р. середня реальна заробітна платня англійських теслярів скоротилася в 2,5 раза. І, нарешті, з початком епохи протекціонізму в Англії вона знову почала зростати, збільшившись у 2 раза впродовж 1721—1745 років порівняно з 1601 роком [24, р. 80]. Відповідно, в XVIII — на початку XIX ст. майже немає описів безпросвітної злиденності маси населення Англії, характерних для двох попередніх століть, — століть глобалізації. Проте у той самий період у колись успішній Голландії панувало зубожіння й деградація населення, як і раніше в Англії.

Приклади можна продовжувати нескінченно, зокрема й щодо останнього століття. Добре відомо, що значне розшарування суспільства і пауперизація населення були характерними для більшості західноєвропейських країн в 1920-ті роки, наприкінці попереднього періоду глобалізації, й ще більших розмірів ці процеси досягли під час Великої депресії 1930-х років.

Щодо сучасності, то, наприклад, відомий американський економіст Д. Стигліц зауважує, що вступ Мексики в 1994—1995 роках у СОТ і зону вільної торгівлі зі США призвів до безпрецедентного падіння реальних прибутків і середньої зарплатні мексиканців, спричинивши подальше зубожіння й без того небагатого населення. При цьому істотного підвищення рівня зайнятості не сталося, навпаки, в перші роки XXI ст. число працівників у промисловості знизилося на 200 000 осіб, збільшивши армію безробітних і потік нелегальної еміграції до США [25, р. 64—65]. Окрім Мексики, Д. Стигліц наводить низку інших прикладів, які свідчать, що участь країн у вільній торгівлі й процесах глобалізації спричинила суттєве зростання рівня бідності та безробіття населення.

Отже, викладені факти уможливають певний висновок. Глобалізація зазвичай призводить до різкого посилення міжнародної конкуренції, внаслідок чого виникає чимало негативних явищ в економіці й соціальній сфері. До них належать: стрімке піднесення розвитку одних країн і територій на тлі стагнації або занепаду інших; нестабільність економічної та ділової кон'юнктури; масові міграції населення; широке використання недієздатної робочої сили та її експлуатація; зростання майнового розшарування; утворення пролетаріату і посилення соціальної напруженості й конфліктів.

Якою може бути реакція населення на ці явища? Навіть якщо не брати до уваги соціальні наслідки, зокрема масове безробіття і зростання соціальної напруженості, а виходити лише зі стрімкого посилення конкуренції й економічної нестабільності, то реакція буде цілком передбачуваною.

По суті, вона буде такою самою, як і реакція підприємців, про що йшлося вище: населення намагатиметься підвищити індивідуальну конкурентоспроможність. Як зазначалося, в усі історичні періоди в умовах глобалізації підприємці широко використовували недієздатну робочу силу: рабів, сільських кустарів, дітей, нелегальних іммігрантів, що давало змогу зменшити інвестиції до основних фондів (фабричні будівлі, житло для робітників тощо), і в такий спосіб — звести до мінімуму інвестиції та зобов'язання загалом.

Таку стратегію використовували, аби при раптових змінах ситуації, що в умовах глобальної економіки є нормою, без проблем і фінансових втрат швидко згорнути виробництво і згодом відкрити його в іншому місці. Але такі самі стрімкі зміни ситуації й зростання конкуренції стають звичайним явищем і в житті великих мас населення.

6. Вплив глобалізації на демографію

Приплив іммігрантів і конкуренція з боку недієздатної робочої сили призводять до зростання безробіття серед пересічних громадян і погіршення умов оплати праці. І якщо населення мислить раціонально, а життя в умовах глобалізації його постійно цьому вчить (не навчишся — підеш на дно), то поступово починає все більше наслідувати цей принцип.

З погляду раціональної логіки будь-які постійні тривалі зобов'язання індивіда, особливо щодо вихо-

вання дітей, є для нього тягарем. Якщо завтра людина опиниться без роботи і виявить бажання змінити рід діяльності чи місце проживання для поліпшення свого матеріального стану, то зобов'язання цьому заважатимуть. Відповідно, все більше людей прагнуть взагалі не брати шлюб або, навіть обравши подружнє життя, вважають за краще не мати дітей загалом чи, в крайньому разі, одну дитину, щоб зберегти відносну мобільність.

Про цей феномен зауважують багато сучасних демографів і соціологів, акцентуючи на зростанні кількості неодружених та бездітних чоловіків, котрі не бажають створювати сім'ю. Є навіть соціологічна теорія (належить Жаку Атталі, одному з ідеологів сучасної глобалізації), згідно з якою більшість сучасних людей, наслідуючи раціональну логіку, незабаром перетворяться на "кочівників" — людей без національності, батьківщини і постійних прив'язаностей, готових за несприятливих умов у будь-який момент повністю змінити життя, зокрема рід занять, місце проживання, країну перебування, коло спілкування тощо. Зрозуміло, такі "кочівники" уникають шлюбу, воліють не мати сім'ю і дітей, які вважають лише тягарем.

Отже, проведений аналіз дає змогу зрозуміти та сформулювати причину падіння народжуваності в умовах глобалізації, адже вона призводить до поширення в суспільстві особливої психології "кочівників" — людей, котрі прагнуть не зв'язувати себе постійними та тривалими зобов'язаннями. Зрозуміло, народження дітей та виконання обов'язків з їхнього виховання не вписується в цю психологію. До того ж із поглибленням глобалізаційних процесів число людей, які поділяють такий погляд, зростає, вони поступово перетворюються на більшість, а це призводить до неухильного зниження народжуваності.

Утім, для того, аби пояснити падіння народжуваності в умовах глобалізації, не обов'язково занурюватися в психологію певних груп населення. Наведених фактів вистачає, щоб дати цьому феномену простіше пояснення. Як зазначалося, глобалізація зазвичай посилює економічну нестабільність, безробіття, кризові явища в економіці та підриває у людей упевненість в завтрашньому дні. Цілком природно, що в таких умовах сімейна пара відкладає рішення мати дитину до сприятливіших часів, оскільки не впевнена в тому, чи буде в змозі виховувати її у складній ситуації. Однак омріяного, ідеально сприятливого періоду ніколи не настає, оскільки із розвитком глобалізації економічна нестабільність і рівень безробіття лише посилюються. Зрозуміло, що довше потенційні батьки зволікатимуть, то менше шансів мати дитину загалом.

Динаміка народжуваності у країнах Східної Європи підтверджує цю закономірність. Лібералізація зовнішньоекономічних зв'язків наприкінці 1980-х років чи на початку 1990-х супроводжувалася різким скороченням народжуваності, зважаючи на те, що економічна модель розвитку цих країн (централізована планова економіка) й до цього була доволі недосконалою. Проте навіть в умовах неефективної

планової економіки регіональна модель розвитку забезпечувала набагато більшу народжуваність, ніж глобальна. За рівня народжуваності, який ці держави мали на початку XXI ст. (1,1-1,3 дитини на одну жінку, що майже вдвічі нижче за нормальний рівень відтворення), йдеться фактично про вимирання їхнього населення, як, утім, і корінних народів країн Західної Європи.

Представники сучасної економічної науки вважають, що демографічний сплеск сприяє не зростанню рівня бідності, як стверджував Т. Мальтус, а, навпаки, швидшому економічному піднесенню, що випереджає збільшення числа населення. Отже, зростання кількості жителів країни має сприяти збільшенню ВВП на душу населення, тобто поліпшенню його добробуту, і навпаки, негативна демографічна динаміка й старіння населення чинять вкрай несприятливий вплив на економіку.

Про це зазначав, наприклад, відомий англійський економіст Д. Кейнс. На його думку, старіння населення призводить до того, що люди споживають меншу частину свого доходу і заощаджують більшу. Цей феномен цілком зрозумілий — молодим скрізь і завжди не вистачає грошей: вони мало того, що витрачають їх без ліку, так ще й набирають споживчі кредити для купівлі автомобіля, квартири тощо. А люди похилого віку, навпаки, вважають за краще не брати кредити чи вдаватися до надмірних витрат, тримаючи кубушку про чорний день. Тому старіння населення спричиняє стагнацію, зниження попиту на предмети споживання, гальмуючи економічне зростання. Оскільки більшу частину коштів пенсіонери заощаджують, ці гроші нікуди вкладати (адже економіка не зростає) і наслідком може стати безпрецедентне падіння процентних ставок [26, р. 429—435].

Півстоліття потому, як Д. Кейнс висловив ці думки, події в Японії цілком їх підтвердили. Внаслідок скорочення числа японського населення і його старіння економіка країни, яка ще в 1970-ті роки асоціювалася з "японським дивом", від початку 1990-х припинила зростати, а процентні ставки відтоді тримаються на нульовій позначці. Це унікальний феномен, коли кредит видається цілком безкоштовно, адже інвестиції в економіку країни втратили сенс: люди хочуть куди-небудь вкласти власні гроші або надати їх у кредит хоча б під невеликий відсоток, однак гроші вкладати нікуди, і кредити з тієї самої причини, а також зважаючи на старіння населення, ніхто не бере.

Проте не лише старіння мешканців цих країн зумовило зниження попиту та економічну стагнацію або кризу. Не меншу, а можливо, й більшу роль на першому етапі мало відіграти зубожіння основної маси населення, що відбувалося на всіх етапах глобалізації. Отже, причиною економічних криз в умовах глобалізації є не лише демографічна криза й старіння населення, а й загальне зменшення попиту. Відбувається ланцюгова реакція: згортається виробництво — значна частина населення втрачає роботу — населення й підприємства не в змозі розплатуватися за кредитами — маса індивідуальних дефолтів за

кредитами призводить до загальної банківської та фінансової кризи. Зі свого боку, фінансова криза ще більше посилює економічну. Саме так події розгорталися під час Великої депресії в США й Німеччині. У Сполучених Штатах, де фінансова криза була надзвичайно глибокою, лише впродовж трьох років (1930—1932) збанкрутувало понад 5000 банків [27, р. 128], і значна частина населення втратила розміщені в них заощадження.

7. Глобалізація та монополізація економіки

Є ще одна причина економічних криз в умовах глобалізації, за допомогою якої можна пояснити, чому вони здатні мати такий розмах, як, приміром, Велика депресія 30-х років минулого століття. Ця причина — монополізація економіки. Тенденція до утворення монополій, власне кажучи, була виразною й на попередніх етапах глобалізації. Проте особливо яскраво вона виявилася в попередню епоху глобалізації (1840—1930-ті роки), що цілком зрозуміло: в умовах панування важкої промисловості й високої концентрації виробництва монополії могли відігравати вагомішу роль, ніж раніше, коли переважали сільське господарство і легка промисловість. Про цю тенденцію до монополізації зауважували численні економісти того часу, докладно розглянувши її у своїх працях. Наприклад, Д. Клепем зазначав про Німеччину: "У 1882 р. там було надто мало великих підприємств, навколо яких був густий шар дрібних. У 1907 р. усе було покрито великими підприємствами, а дрібні, якщо були не знищені зовсім, то були повністю затулені від сонця великими" [11, р. 288]. У 1920-х роках німецькі монополії й монополістичні об'єднання (картелі, синдикати) контролювали від 80 до 100% усього обсягу виробництва провідних галузей країни — добувної, хімічної, електротехнічної та суднобудівельної [28, р. 129].

Наслідком Великої депресії став крах не капіталізму як такого, а тодішньої його моделі — глобальної економіки. Щодо монополізації, то немає жодних сумнівів, що вона призводить до економічної кризи. Монополії менше схильні до інновацій та виробничих інвестицій, ніж невеликі компанії: монопольний статус дає можливість нічого не робити і лише підраховувати прибутки з населення чи інших компаній. Це чудово ілюструють приклади сьогодення, коли спостерігаємо чітко виражену тенденцію до монополізації у всьому світі: замість того, щоб більше інвестувати в нові технології, монополії все більше засобів і сил витрачають на те, аби знищити чи скупити конкурентів. Зокрема, американська компанія Microsoft доклала чимало зусиль, щоб знищити конкурента — компанію Netscape, котра розробила досконаліший програмний продукт для роботи з Інтернетом. Найбільші нафтогазові компанії — Copoco, Shell, Chevron, BP — витрачають величезні засоби й зусилля, щоб скуповувати конкурентів по всьому світові й не квапляться інвестувати в нові технології розвитку альтернативних видів енергії.

Немає сумніву, що й наприкінці попередньої епохи глобалізації (1900—1930-ті роки) також від-

бувалися подібні явища. Економічна статистика свідчить, що розмір інвестицій в економіку та науково-технічний прогрес неухильно скорочувався впродовж цього періоду, досягнувши особливо низьких розмірів у 1920-ті роки, в останнє десятиліття перед Великою депресією. Такі тенденції були характерні для економіки США, Німеччини і низки інших країн [4, р. 35; 29, р. 487].

А в уряді США впродовж кризового періоду 1930-х років панувала стійка думка, що саме внаслідок монополізації економіки було згорнуто інвестиції [4, р. 188—192]: монополіям, що й так мали гарантовані прибутки, інвестиції виявилися не потрібні. І уряд ужив низку заходів із боротьби з монополіями.

Показником, що характеризує швидкість, з якою в епоху глобалізації відбувається укрупнення компаній і монополізація економіки, може служити зростання показників корпоративного злиття і поглинання одних компаній іншими. З кожним роком цей обсяг у світовому масштабі збільшується рекордними темпами. Крім того, що суто над злиттям і поглинаннями працює частина керівництва і персоналу великих компаній, цим опікується й чимало банківських працівників. Інвестиційні банки на цьому роблять величезні статки, а підрозділи великих банків, що відповідають за злиття і поглинання, за розміром і значенням наближуються до підрозділів із кредитування й фінансування промисловості.

Отже, кваліфіковані фахівці й, відповідно, гроші здебільшого працюють не у напрямі інвестицій у виробництво, а обслуговують процес укрупнення та монополізації галузей, який видається доволі сумнівним з погляду його значення для економіки і суспільства загалом. Відомо, що в епоху глобалізації, котра передувала Великій депресії 1930-х років, процес злиття і поглинання відбувався так само інтенсивно, завдяки чому, як сьогодні, багато хто отримав колосальні прибутки. Прикладом може служити Я. Гольдшмідт, засновник одного з найбільших у Веймарській Німеччині 1920-х років Данат-банку. Заповзятливий підприємець заробив капітал для його створення якраз на злиттях і поглинаннях [15, р. 144]. До речі, саме цей банк, що захоплювався спекуляціями з промисловими активами, розорився в липні 1931 року, посиливши економічну й фінансову кризу в Німеччині.

Упродовж історії зростання монополізації зазвичай супроводжувалося зростанням корупції у високомонополізованих секторах економіки та збільшенням числа неправильних рішень в інвестуванні, інакше кажучи, збільшенням кількості грошей, вкрадених чиновниками й бізнесменами чи витрачених не за призначенням. Це цілком закономірно — сила монополій дає змогу їхньому керівництву почувати себе доволі спокійно і стосовно зовнішньої конкуренції, і стосовно контролю з боку суспільства й дрібних акціонерів, що створює ілюзію безкарності та всездозволеності. Добре відомо, що в 1920-ті роки у високомонополізованих секторах німецької економіки величезні суми "викидалися на вітер" як економічно

невиправдані інвестиції чи витрати лише з міркувань престижу. Наприклад, на думку відомого німецького економіста Й. Шумпетера, майже 1/4 усіх німецьких інвестицій в 1920-ті роки було "викинуто на вітер" [15, р. 148].

Аналогічну картину спостерігаємо й сьогодні у великих компаніях Заходу. Прикладами можуть служити нещодавні корупційні скандали, в яких задіяно керівництво компаній-лідерів у відповідних секторах економіки: американських компаній Enron і WorldCom, німецького концерну Siemens, італійської компанії Parmalat і міжнародної аудиторської компанії Arthur Andersen. Отже, нинішнє укрупнення компаній призводить до тих самих наслідків, які були характерні для країн Заходу в 1920-ті роки і які, власне, характерні для будь-якої монополізованої економіки.

Монополізація призводить не лише до згортання інвестицій, науково-технічного прогресу й корупції верхнього ешелону бізнесу. Вона зазвичай поглиблює економічну кризу після її початку.

Факти свідчать про те, що монополізація посилювалася в усі періоди глобалізації. Проте чим пояснити таку закономірність? Розглянемо причину, що пояснює цей феномен. Будь-яка компанія в умовах зростання міжнародної конкуренції й нестабільності, пов'язаних з глобалізацією, прагне до зміцнення власної зовнішньої конкурентоспроможності. Найкращий спосіб для цього — укрупнення компанії через купівлю конкурента. Цей метод надзвичайно ефективний для посилення позицій на зарубіжних ринках. Зокрема, більшу частину колись провідних західноєвропейських автомобільних концернів (Opel, Rover та ін.) придбали їх американські та японські конкуренти — задля завоювання ринку Західної Європи. До того ж таке злиття формально не суперечило антимонопольному законодавству цих країн, адже на момент придбання покупці не мали в них власного виробництва. Наслідком стало укрупнення американських та японських автомобільних концернів і послаблення позицій національних виробників. За такої експансії у світі відбувається пом'якшення антимонопольного регулювання: чиновники відповідних органів воліють дивитися крізь пальці на процеси монополізації внутрішніх ринків, а громадська думка також схвалює укрупнення національних компаній, оскільки цей крок начебто посилить національну конкурентоспроможність.

Отже, вище було висвітлено тенденції та явища, що викликають економічну кризу в епоху глобалізації: демографічні проблеми, зубожіння населення, монополізація економіки. Наголосимо, що ці явища добре відомі історикам, економістам тощо. Так, саме ці причини, на думку фахівців, призвели до того, що Велика депресія 1930-х років стала дійсно "великою" і тривала десятиліття, спричинивши безпрецедентне безробіття і падіння виробництва [4, р. 9—20; 15, р. 418—419]. Однак економісти не можуть зрозуміти причини цих тенденцій та чому вони збіглися в часі й просторі, вразивши провідні країни Заходу в 1920—1930-ті роки. Проведений аналіз свідчить, що такі

тенденції більшою чи меншою мірою притаманні всім попереднім епохам глобалізації; вони також відбуваються, як бачимо, і останніми десятиліттями, з кінця 1960-х років, відколи розпочалася нинішня глобалізація. І якби вченим дали можливість вивчати книги, присвячені цій темі, трагедіям можна було запобігти. На жаль, транснаціональні корпорації зробили все можливе, щоб перешкодити доступу до книг, використаних як "м'яка сила" у глобальному історичному процесі.

Чи є альтернатива глобальній моделі розвитку? Так, це регіональна модель розвитку. Вона можлива, якщо окрема країна або група країн захищають власний ринок завдяки системі доволі високих митних зборів: виходячи із західноєвропейського та американського досвіду, вони мають бути на рівні як 30—50%. Причому, сировина, а також товари, які країна не планує проводити, можна ввозити безмитно. А імпорتنі мита на напівфабрикати і запчастини мають бути нижчими за тарифи на готові вироби — насамперед для стимулювання виробництва останніх.

Така протекціоністська система дає змогу, окрім іншого, не втрачати зв'язок із зовнішнім ринком: навіть за умови високих митних зборів підприємства розумітимуть, що не можуть відставати від технологічного рівня закордонних конкурентів. Адже за сучасних темпів науково-технічного прогресу ціни на численні види продукції знижуються надто швидко, і якщо місцеві виробники зволікатимуть, їм не допоможе і високий рівень імпортних мит. Проте саме він надасть можливість самостійно, або, у разі потреби, спільно з іноземними виробниками, налагодити передове технологічне виробництво. Адже для іноземного виробника набагато вигідніше створити спільне підприємство всередині країни, ніж ввозити товари, проведені за кордоном, які обкладатимуть високим митом.

Отже, результатом такої моделі розвитку буде зростання у відповідних країнах обсягів власного виробництва і рівня зайнятості, а не ті явища сьогодення, коли власне виробництво вимивається імпортом із кількох держав, внаслідок чого збільшується безробіття й злиденність.

Список використаної літератури

1. *Stiglitz J.* Globalization and its Discontents. — London, 2002.
2. *Stiglitz J.* Making Globalization Work. — London, 2006.
3. *Polisensky J.* The Thirty Years War. — London, 1971.
4. *Кузовков Ю.* Глобализация и спираль истории / Ю. Кузовков. — Москва, 2010.
5. *Economics of Take-off into Sustained Growth. Proceedings of a Conference...* / Ed. by W. Rostow. — London — New York, 1963.
6. *Cambridge Economic History of Europe.* — Cambridge, 1965. — Vol. VI, Parts 2.
7. *Globalization and Demographic Change. Special issue, Journal of Population Research.* — Vol. 23, 2. — 2006.
8. *Wallerstein I.* The Modern World-System III. The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730—1840s. — San Diego, 1989.
9. *Essays in Economic History, 1500—1800* / Ed. by P. Earle. — Oxford, 1974.

10. *Wallerstein I.* The Modern World-System II. Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy. — New York — London, 1980.
11. *Смит А.* Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. — Москва, 1962.
12. *Essays in Economic History* / Ed. by E. Carus-Wilson. — London, 1954.
13. *Bernstein M.* The Great Depression. Delayed Recovery and Economic Change in America, 1929—1939. — Cambridge, 1987.
14. *Hill C.* Reformation to Industrial Revolution. A Social and Economic History of Britain, 1530—1780. — Bristol, 1967.
15. *Anderson N.* The Struggles for Poland. — London, 1987.
16. *Горсей Д.* Записки о России. XVI — начало XVII в. / Д. Горсей. — Москва, 1990.
17. *Вернадский Г.* Россия в средние века / Г. Вернадский. — Тверь—Москва, 2001.
18. *Cambridge Ancient History.* — Cambridge. — 2d. ed., 1988. — Vol. VII, Part II.
19. *Hood S.* The Minoans. The Story of Bronze Age Crete. — New York—Washington, 1971.
20. *Луций Анней Сенека.* Нравственные Письма К Луцилию / Перевод и примечания С. А. Ошерова. — Москва : Наука, 1977.
21. *Успенский Ф.* История Византийской империи / Ф. Успенский. — Москва, 2001. — Т. 1—5.
22. *Feudalism* // Encyclopaedia Britannica. — 2005.
23. *Demographic Yearbook.* — UN ; New York, 1965—2003.
24. *Herlihy D.* The Economy of Traditional Europe // Journal of Economic History. — 1971. — Vol. 31. — No. 1.
25. *Stiglitz J.* Globalization and its Discontents. — London, 2002.
26. *Galbraith J.* The Great Crash 1929. — Boston, 1979.
27. *Clapham J.* The Economic Development of France and Germany. — Cambridge, 1936.
28. *Курлански М.* 1968. Год, который потряс мир / М. Курлански. — Москва—Владимир, 2008.
29. *Шафаревич И.* Русский вопрос / И. Шафаревич. — Москва, 2009.

В статье рассмотрены отдельные аспекты исторической книги как атрибута "мягкой силы" в глобальном историческом процессе. Проведен анализ глобализации, монополизации и демографического кризиса на различных этапах развития человечества; подчеркнута особая роль книги в понимании этих проблем. Продемонстрировано, что сознательное замалчивание исторических книг, в которых описаны катастрофические последствия глобализации, приводит к циклическому повторению кризисов и депопуляции населения.

The separate aspects of historical book are in-process considered as an attribute of "soft force" in a global historical process. The analysis of globalization, monopolization and demographic crisis on the different stages of development of humanity is conducted; the underline special place of book is in understanding of these problems. It is shown, that over the conscious suppressing of historical books the catastrophic consequences of globalization are described in which brings to the cyclic reiteration of crises and depopulation.

Надійшла до редакції 19 лютого 2018 року

РЕЦЕНЗІЇ

Бібліографічне відображення банківської справи в Україні

Вісник Національного банку України : бібліогр. показжч. змісту. 1994—2016 / авт.-уклад. Д. Крохмалюк. — Київ : ДВНЗ "Ун-т банків. справи", 2017. — 480 с. : іл.

У добу реформування вітчизняної економіки, впровадження ринкових форм господарювання з'явилася велика кількість джерел інформації, котрі по-новому висвітлюють

економічну проблематику. Банківська справа в потоці цих питань відіграє провідну роль, забезпечує фінансову стабільність держави та підвищує рівень розвитку економіки країни. Значний обсяг інформації та нові вимоги до швидкості її пошуку потребують сучасної систематизації інтелектуального потенціалу, професійного підходу до відображення галузевого документного масиву. Отже, вихід бібліографічного показжчика змісту журналу "Вісник Національного банку України" за 1994—2016 роки є надзвичайно актуальним.

Показжчик відбиває бібліографічну інформацію про періодичне видання від початку його заснування в 1994 році до 2016 року включно.

У виданні вперше розкрито повний зміст матеріалів із питань банківської справи, а також, що надзвичайно важливо, розширено тематичний спектр публікацій, тобто, крім порушеної теми, висвітлено нагальні проблеми економіки загалом, фінансово-кредитні відносини, бухгалтерський облік, аудит тощо.

У вступному слові від укладача Д. Крохмалюка докладно висвітлено методику групування матеріалу та бібліографічного опису джерел.

Важливими, на нашу думку, є певні новації щодо детально розробленої структури видання, яка є логічною та повною мірою розкриває окреслену проблематику. Матеріал рецензованого показжчика згруповано у дві частини.

Перша — "Систематичний показжчик змісту журналу за 1994—2016 рр." — містить 28 тематичних розділів: 1) Макроекономіка; 2) Банки України; 3) Центральний банк; 4) Фінансовий ринок; 5) Готівково-грошовий обіг; 6) Державні фінанси; 7) Фінанси, бізнес, соціум; 8) Безготівкові розрахунки; 9) Інформаційне та програмне забезпечення; 10) Світова економіка; 11) Міждержавні економічні відносини; 12) Міжнародні банківські зв'язки; 13) Бухгалтерський облік; 14) Нагляд, аудит, контроль; 15) Банки, право,